

Бурко В. О.,

Тернопільський національний педагогічний університет ім. Володимира Гнатюка, м. Тернопіль

ПОСТКОЛОНІАЛЬНА ЛІТЕРАТУРНА ТЕОРІЯ. ПРИНЦИПИ, МОДЕЛІ ТА ПРАКТИКИ

Стаття присвячена дослідженню постколоніальних студій, виокремленню етапів і стадій розвитку постколоніальних літератур. Акцентовується увага на обґрунтуванні відповідних моделей трактування постколоніального художнього дискурсу.

Ключові слова: *постколоніальні студії, ревізійністський дискурс, постколоніальне письмо, компаративна модель.*

The article deals with the investigation and analysis of the postcolonial studies and the stratification of the stages of postcolonial literatures development. A special emphasis is put on of the substantiation of the appropriate models of postcolonial discourse interpretation.

Key words: *postcolonial studies, revisionist discourse, postcolonial writing, comparative model.*

Постколоніальні студії складають частину ревізійністського дискурсу, що актуалізувався в науці з 1960-х років. Вони разом з такими контрдискурсами, як культурологічні, гендерні, афро-американські, чикано та етнічні студії утворюють простір, де перспектива Калібана¹ відіграє основну роль. Протягом 1950-х – 1960-х років відбулися визначні суспільно-політичні та гуманітарні зрушення, що детермінували виникнення постколоніалізму, серед них: видання праць Аме Сезера “Дискурс колоніалізму” (1950) та Франца Фанона “Чорна шкіра, білі маски” (1952), твору нігерійського письменника Амо Тутуола “Той, що п’є пальмове вино” (1952). Згодом, 1958 року, побачив світ роман Чінуа Ачібі “Світ розпадається”, у якому різко розкритикована система західної антропології та історії. І нарешті, визначне дослідження Е. Саїда “Орієнталізм” (1978) стало основним канонічним текстом постколоніальних студій, що дало теоретичне підґрунтя для праць Г. Бгабги, Г. Ч. Співак, Б. Ашкрофта, Г. Тіффін, Р. Янга та багатьох інших. Основним предметом дослідження постколоніальних студій є проблема імперського впливу на колонії та реакція колишніх колонізованих спільнот на західну систему знання й ідеологію. Традиційно “постколоніальність” співвідносилась з позаєвропейською спадщиною. Однак сьогодні постколоніальними є й ті спільноти, які зазнали внутрішньої колонізації, зокрема етнічні, расові чи національні меншини. Потрактування постколоніального художнього

¹ Герой п’єси В. Шекпіра “Буря”

дискурсу неоднозначне серед науковців. Одні вважають його *опірним/резистентним* (Е. Саїд, Б. Гарлоу, А. Дженмохамед, Г. Ч. Співак), інші взагалі проти *уніфікації* та об’єднання письма колишніх колоній під однією парасолькою (Г. Бгабга, А. Мукгерджі). Крім того, розрізняють також і самих практиків постколоніальних студій, а саме тих, що сформовані на євро-американській літературній теорії (Г. Л. Гейтс-молодший, Г. Бейкер-молодший, Б. Гарлоу) та тих, які походять з (пост)колонізованих спільнот (Е. Саїд, А. Дженмохамед, Г. Бгабга).

Бути колонізованим, за В. Родні, означає бути викресленим з історії [6, с. 582]. Звідси постколоніальне письмо та практика спрямовані на повільне та складне вписування колишнього колонізованого в історію, що сконструйована західною системою знання. Намагання постколоніальних теоретиків та письменників пере-писати історію безумовно пов’язує їх з парадигмою Нового історизму, виникнення якого не в останню чергу було зумовлене постколоніальним досвідом. Характерною ознакою постколоніальних досліджень та самих художніх творів є зміни в потрактуванні історії, а також переосмислення самого концепту історії (наприклад, у творі С. Рушді “Опівнічні діти” (“*Midnight’s Children*”, 1981)). Перспектива таких текстів зміщується в бік Іншого. Основний посыл постколоніальних досліджень полягає в тому, що культура повинна бути звільнена від деструктивної діалектики історії. Саме тому велику роль у художніх текстах постколоніального характеру відіграє час, гра з часом, поєднання минулого та теперішнього, навмисне сплутування часових станів та перспектив, “зміна темпоральної лінійності на просторову множинність” [2, с. 33]. Питання “норми” теж проблематизується в постколоніальному дискурсі, а “подвійний погляд” (імперії та колонії) зумовлює відсутність одновимірної перспективи.

Необхідність існування постколоніальної літературної теорії пояснюється нездатністю європейської теорії “адекватно й повноцінно пояснити складнощі та розмаїття автохтонних культур, що присутні в постколоніальних текстах” [2, с. 11]. Як стверджують теоретики постколоніалізму, “самі європейські теорії виникли на ґрунті певних культурних традицій, які часто помилково вважались “універсальними”. Теорії стилю та жанру, твердження про спільні риси мови, епістем та ціннісних систем радикально проблематизуються у практиках постколоніального письма” [2, с. 11]. Політичний та культурний моноцентризм, що визначав ситуацію імперіалізму й колоніалізму, обумовив і відповідну систему репрезентації. Виникнення автохтонних теорій, як реакція проти тривалого панування однієї системи цінностей, сприяло формуванню “особливої національної та регіональної свідомості” [2, с. 12]. Довготривале витіснення підпорядкованих культур на маргінес спричинило дестабілізацію опозиції центру та периферії. На думку теоретиків постколоніалізму, явище

децентралізації та плюралізму, що характеризує постструктуралістську ситуацію в Європі, перед тим оприявнилось у постколоніальному дискурсі. Завдання постколоніальних студій полягає в дослідженні розвитку дескриптивних моделей письма, ролі мови в формуванні особливої дискурсивної практики, та нарешті взаємодії постколоніального типу письма з соціальними та матеріальними практиками колоніалізму. Постколоніальні студії нерозривно пов'язані з мультикультурною ситуацією сьогодні, адже “їхня компаративна методологія передбачає гібридний та синкретичний погляд на сучасний світ. Він і забезпечує парадигму “відмінність на рівних умовах”” [2, с. 35].

Б. Ашкрофт, Г. Гріффітс та Г. Тіффін у визначальній для постколоніальних студій праці “Відповідь імперії: теорія та практика постколоніальних літератур” зазначають, що під самим постколоніалізмом вони розуміють будь-яку культуру, яка зазнала дії імперіалізму з моменту колонізації й до сьогодні [2, с. 2]. Спільним для всіх постколоніальних культур, попри їхні локальні особливості, є те, що вони постали з досвіду колоніалізму і утверджували себе через опозиційність до домінуючої імперської парадигми. Важливу роль у розвитку імперської експансії відіграла гуманітаристика, зокрема, англійська мова та література. Як стверджується у передмові до вище названої книжки: “Вивчення англійської та зміцнення імперії походять з одного ідеологічного клімату і розвиток одного безпосередньо пов'язаний з іншим, як на рівні звичайної взаємовигоди (наприклад, пропаганда), так і на рівні несвідомому, що сприяє формуванню сконструйованих цінностей (серед них цивілізація, людськість та інше) і відповідно їхніх протилежностей “дикунство”, “тубільний”, “примітивний” [2, с. 3]. Через “привілейовану норму”, що складала сутність англійської мови, заперечувалась цінність “периферійного”, “маргінального” та “неканонічного”. Література стала основним знаряддям імперії у процесі насадження власних культурних цінностей. З боку колонізованих народів такий стан породив мімікрію чужих пануючих парадигм, що пояснювалось прагненням бути не лише визнаними, але прийнятими та поглинутими. Для периферійного суб'єкта ввійти в культуру колонізатора означало не лише зректися власних коренів, але стати “більшим англійцем, аніж самі англійці” [2, с. 4]. Таким чином, утвердження незалежності колонізованих народів передбачає насамперед усвідомлення ними самими своєї залежності від мови, літератури, мислесхем колонізатора, а тоді набуття власної, самостійної традиції.

Посутнім для колишніх колонізованих спільнот залишається питання гегемонії імперського “культурного капіталу”. Якщо колишні колонізовані спільноти звільнилися від влади імперії, то очевидно виникає запитання, чому вони традиційно означаються як *пост*-колоніальні, тобто чому ж дискурс колоніалізму залишається актуальним для них? Як зазна-

чають автори Б. Ашкрофт, Г. Гріффітс та Г. Тіффін, “питання, чому імперія повинна відповісти центру, коли вже сама імперська структура політично зруйнована, все ще залишається важливим” [2, с. 6]. Суть у тому, що навіть за умов, коли Велика Британія втратила свій статус гегемона на культурно-політичній арені, поступившись місцем тим же США, її літературний канон, подібно як і стандартизована англійська мова, продовжують визначати смаки та вартість культурних продуктів. Тягар минулого і надалі визначає перспективи розвитку постколоніальних спільнот. Ситуація культурної гегемонії породжує відчуття меншовартості та периферійності у колишніх колонізованих.

Розвиток постколоніальних літератур має свої власні етапи та стадії. Б. Ашкрофт, Г. Гріффітс та Г. Тіффін визначають три визначні моменти. Перший, тексти на теренах колонії продукуються представниками з боку імперії, які прибули з місією на захоплену територію. У їхніх описах, попри детальне змалювання краєвидів, звичаїв та традицій місцевого населення, прочитується протиставлення міського і сільського способу життя, метрополії та провінції, цивілізації та “дикунства”. Отже, їхня позірна об’єктивність приховує насправді сильну імперську настанову. Другий етап розвитку постколоніальних літератур передбачає створення текстів уже місцевою елітою, яка володіє мовою колонізатора, і намагається відтворювати його літературну традицію. Причому видання літературних творів відбувається за умови “наявності імперської ліцензії” [2, с. 5]. Прикладом може бути величезний масив літератури XIX століття, що була написана англійською представниками індійської аристократії. Характерною ознакою таких текстів є засудження системи уярмлення, звернення та прославлення багатой спадщини колонізованого народу, проте їхні автори не мали змоги глибоко розвивати тему анти-колоніалізму. Адже “інститут “Літератури” в колонії знаходиться під прямим контролем імперського правлячого класу, який визначає прийнятну форму та дозволяє публікацію й поширення художнього твору” [2, с. 6]. Таким чином, тексти написані в період колоніалізму обмежені дискурсом та практиками панівної системи. І нарешті третій етап – це формування незалежної літературної традиції, що відбувається через використання мови та літературної традиції у новому, самостійному вимірі.

Ключовим поняттям при дослідженні ситуації постколоніалізму є проблема “місця та зсуву, дезорієнтованості” (place and displacement). Саме у ній кореняться причини кризи ідентичності постколоніального суб’єкта, який нездатний відновити взаємозв’язок між собою та локалом. Відчуття “просторового зміщення” обумовлене міграцією, досвідом рабства, “добровільним” переїздом в пошуках кращої долі, або ж культурним приниженням (свідоме чи несвідоме упослідження місцевої культури так званою вищою расовою чи культурною групою). Таким чином ді-

алектика локусу та його зміщення характерна ознака будь-якого постколоніального суспільства. Просторове зміщення породжує альєнацію особистості чи навіть цілої групи, а також кризу їхнього саморозуміння. Через дискурсивну практику конструювання “локусу” відбувається ідентифікація відчуження.

Особливості постколоніального дискурсу спричинили необхідність вироблення відповідних моделей його трактування. З цього приводу Б. Ашкрофт, Г. Гріффітс та Г. Тіффін виокремлюють чотири підходи до прочитання текстів колишніх колоніалізованих спільнот. Перша модель – це “національна” або “регіональна”, вона наголошує особливі риси певної національної чи регіональної культури; друга – означена як “расово-центристська” парадигма, з її допомогою ідентифікуються характеристики спільні для різних національних літератур; третя – це компаративна модель, вона має на меті знаходити лінгвістичні, історичні та культурні особливості у двох чи декількох постколоніальних літературах; четверта – найбільш ширша, доводить, що такі риси, як гібридність чи синкретизм складають основу всіх постколоніальних літератур. Ці моделі функціонують як підходи в критичних практиках постколоніалізму.

Кожна з цих моделей має як позитивні, так і негативні сторони. Першим постколоніальним суспільством, що сформувало власну літературу були США. Утвердження власної літературної традиції дало їм змогу вказати та підкреслити свою відмінність від Великої Британії. Таким чином декларація власних національних традицій письма складає невід’ємний момент у процесі відсепарування від центру. Разом з тим “тип націоналізму, коли якась часткова правда чи кліше набирають ортодоксального статусу, є однією з небезпек, що прихована у таких національних концепціях літератури. Імпульс до національного самовираження в критичному поцінуванні літератури часто нездатен заперечити обмеженість національного міфу” [2, с. 16]. Незважаючи на це, більшість літератур колишніх колоній розглядаються як індивідуальні, самодостатні, такі, що передають культурні особливості певної країни. Подібну ситуацію маємо і з *регіональними* літературами. Виокремлюючи якісь спільні концепти для літератур певного регіону, ми тим самим обмежуємо свої інтерпретативні методики. У той же час така модель насправді продуктивна для деяких літератур. Наприклад, вест-індійська література однозначно може вважатись регіональною, а не національною. Підтвердженням цього, є той факт, що окремі дослідження літератури Ямайки чи Тринідаду сьогодні відсутні.

Яскравим прикладом компаративної моделі є дослідження “письма чорношкірих” (Black writing). В основі таких праць закладено ідею раси, яка і об’єднує твори афро-американських, афро-карибських та письменників африканських країн. Проте часто у дослідженнях “чорного пись-

менства” “ігноруються значні культурні відмінності між літературами, які написані чорношкірими меншинами в багатій та сильній білій країні, та тими, що створені в чорношкірих незалежних державах” [2, с. 19]. Особливо, коли взяти до уваги, що останні часто знаходяться під політичним та економічним впливом білих країн. Расовоцентристські практики визначають риторику досліджень мартинікського поета А. Сезера, одного зі засновників та активного апологета концепції “Негритюд”, так само і Л. Сенгора, які наголошували на унікальності негроїдної раси, її визначній місії в історії людства. Хоча почати їх теоретичні обґрунтування нагадували європейські теоретичні моделі, оскільки вбудовувались як відповідь на тривале панування білошкірих та їх ціннісної системи. Зокрема, у своїй критиці Негритюду нігерійський поет і драматург Воле Шоїнка зазначає, що він (негритюд) відображає бінарну природу західної філософської традиції [7, с. 69]. У США “Рух за права чорношкірих” (The Black Power movement) у своєму прагненні утвердити властиво негритянську естетику, світобачення та спосіб мислення, багато в чому повторив модель Негритюду. У сучасному північноамериканському літературознавчому дискурсі можемо виокремити праці Г. Л. Гейтса-молодшого, Г. Бейкера-молодшого, які намагаються сконструювати афро-американську літературну традицію, її іманентні риси та особливості через апеляцію до риторичних, лінгвістичних моделей африканської народної творчості та міфології.

Винайдення чи розробка більш ширших компаративних моделей з метою об’єднання усіх літератур, що написані у постколоніальних державах, завдання досить складне. Труднощі виникають вже при спробі знайти термін для всіх цих літератур. Наприклад, запропонована у шістдесятих роках минулого століття назва “література країн Співдружності” (“Commonwealth literature”) була згодом відкинута через географічну та політичну лімітованість. Оскільки передбачала включення країн, що належали чи належать до Співдружності націй¹.

У той же період в деяких наукових колах був запропонований політично некоректний термін “література країн Третього світу”. Більш відповідною, на думку багатьох дослідників, є назва “нові англійськомовні літератури” (“new literatures in English”). Широко вживаним сьогодні є термін “постколоніальні літератури”. Попри те, що поняття “нові англійськомовні літератури” не передбачає будь-якого відсилання до контексту колоніалізму, що, звичайно підтримується націоналістично налаштованими дослідниками, які не бажають наголошувати колоніальне минуле, воно імпліцитно передбачає привілеювання європейської перспективи. Адже містить поділ на “старі літератури”, отже, гегемонію британ-

¹ Співдружність націй – міжурядова організація, що складається з 53 незалежних держав. Відома перед тим як Британська Співдружність.

ської традиції, та нові. Автори книжки “Відповідь імперії” підкреслюють оптимальність терміну “пост-колоніальні літератури”. Зокрема вони зазначають: “Термін “пост-колоніальні літератури” зрештою має переваги над іншими, тому що він відкриває перспективи можливого дослідження ефектів колоніалізму у та між англійським письменством та письменством корінного населення наприклад, Африки та Індії, а також літературою, що написана іншими мовами у діаспорі (французькою, іспанською, португальською)” [2, с. 23].

Зокрема компаративний підхід до аналізу тематичного рівня корпусу постколоніальних текстів дав змогу виявити у них такі спільні моменти:

- тема боротьби за незалежність та прославлення національних героїв;
- агресивний вплив чужої культури на (пост)колоніальне суспільство;
- подорож європейця у незнайомій країні та використання ним культурного путівника, що написаний з європейської перспективи;
- альєнованість особистості у колонізованому просторі.

Окрім тематичних паралелей, дослідники виокремлюють також характерне для постколоніальних літератур використання алегорії, іронії, магічного реалізму та неперервного наративу (дет. див. [2, с. 27]).

Важливою проблемою постколоніальних літератур є визначення шляху “деколонізації” уярмленої культури. Одна група митців та критиків ратує за відновлення доколонізаційної культурної традиції та мови. Інші ж наполягають на культурному синкретизмі як іманентній характеристиці постколоніальної ситуації. Зокрема прихильники синкретичної парадигми стверджують, що “роман, який написаний бенгальською чи мовою гікую обов’язково є кросс-культурним гібридом, і в процесі деколонізації потрібно визнати це. Якщо ж ні, то в такому випадку ми маємо сплутування деколонізації з відновленням доколоніальної реальності” [2, с. 29]. Дебати між теоретиками доколоніального культурного відродження та постколоніального синкретизму продовжуються і сьогодні. Хоча розпочались вони наприкінці ХХ століття серед нігерійських митців (Воле Шоїнка та Ібеке Чінвейзу). У той час, коли одні виступають за повернення до коренів раси чи етносу (Е. Брайтвайт та І. Чінвейзу), їхні опоненти відстоюють культурний синкретизм (Воле Шоїнка та Вілсон Гарріс). Зустріч імперії та колонії в літературному тексті розглядається і в площині європейського структуралізму, постструктуралізму та марксизму. Вагомими у цьому плані стали праці Ц. Тодорова [9] та Е. Саїда [1], так само як і Л. Альтусера, який наголошував роль ідеології в процесі формування світогляду колоніального суб’єкта. Ця дискусія не залишилась непоміченою й такими теоретиками, як Г. Ч. Співак [8], Г. Бгабга [3, с. 4] та А. ДженМохамед [5]. Таким чином, за словами С. Руської “відповідь імперії імперському центру”, передбачає не лише національне

утвердження та відродження, вона “проблематизує самі підвалини європейської та британської метафізики, змінює увесь світогляд в основі якого лежить протиставлення центру та периферії” [2, с. 32].

У творах таких письменників, як Чінуа Ачібі, Джордж Лемінг, Патрік Вайт, Маргарет Етвуд, Відіадхар Найпол, Джин Рис, Джон Кутзі, Вілсон Гарріс стратегія переписування канонічних текстів англійської літератури є способом “реструктурування європейських реалій в постколоніальних умовах” [2, с. 32].

Література:

1. Саїд Е. Орієнталізм / Едвард Саїд. – Київ: Видавництво Соломії Павличко “Основи”, 2001. – 511 с.
2. Ashcroft B. The Empire Writes Back: Theory and Practice in Post-Colonial Literatures / Bill Ashcroft, Gareth Griffiths, Helen Tiffin. – London: Routledge, 1989. – 283 p.
3. Bhabha H. Signs taken for wonders: questions of ambivalence and authority under a tree outside Delhi / Homi Bhabha // Critical Inquiry. – 1985. – Vol. 12, № 1. – P. 36-79.
4. Bhabha H. The Location of Culture / Homi Bhabha. – London: Routledge, 1994. – 260 p.
5. JanMohammed A. Manichean Aesthetics: The Politics of Literature in Colonial Africa / Abdul JanMohammed. – Amherst: University of Mass, 1983. – 430 p.
6. Hopkin J. Guide to Literary Theory and Criticism / John Hopkin, ed. by M. Groden, M. Kreiswirth. – N. Y., Johns Hopkins University Press, 1994. – 775 p.
7. Soyinka W. Myth, Literature and the African World / Wole Soyinka. – Cambridge: Cambridge University Press, 1976. – 270 p.
8. Spivak G. C. In Other Worlds: Essays in Cultural Politics / Gayatri Chakravorty Spivak. – N. Y., L.: Routledge, 1988. – 420 p.
9. Todorov T. The Conquest of America: The Question of The Other. Trans. Richard Howard / Tzvetan Todorov. – New York: Harper and Row, 1982. – 350 p.